

УДК 332.14. (477)

Файфура В.

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ У НЕФОРМАЛЬНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто найголовніші проблеми зайнятості у неформальному секторі економіки Тернопільської області, визначено причини й особливості формування, окреслені напрямки попередження її розвитку та легалізації.

Ключові слова: зайнятість, неформальний сектор економіки.

Поняття «неформальний сектор економіки» зобов'язане своїм виникненням місіям Міжнародної організації праці, які на початку 1970-х років досліджували низку африканських країн. Вони встановили явище існування значного прошарку зайнятого населення, жодним чином не врахованого урядовою статистикою. Визначити тоді точні масштаби неформальної зайнятості, рівень оплати праці, її умови, тривалість робочого часу було практично неможливо.

Оцінка масштабів неформальної економіки і зайнятості – одне з найскладніших завдань у цій сфері. Складність у тому, що, незважаючи на широке застосування цього поняття в науковій літературі, й досі не вироблено чітких підходів до його тлумачення. Часто до нього відносять самозайнятих громадян, що надають незначні послуги, виготовляють і реалізують окремі товари споживання і мають від цієї діяльності засоби для існування. Інший підхід полягає в залученні до цього сектору мікропідприємств, заснованих на «сімейній праці». Вони ж можуть використовувати найману працю в обмежених масштабах. З іншого боку, є розуміння, що неформальний сектор – відображення формального сектору економіки, але з нижчими рівнями озброєності засобами виробництва, якісного складу робочої сили, відсутністю оформлених договірних відносин, соціальних гарантій тощо. Тому й існує концепція подвійного ринку праці: первинного, тобто ринку праці в секторі економіки, що регулює держава, і вторинного – неформального сектору, основні характеристики якого – це непривабливі види праці, відсутність перспектив професійного зростання, некваліфікована робоча сила і т. ін.

Дослідження тіньової економіки і тіньової зайнятості пов'язана з появою ґрунтовних досліджень К. Харта, Е. Файга, П. Гутмана у середині 1970-х років. Формуючи визначення неформального сектору, МОП тоді

першочергово підкреслювала, що стосовно індустріальних держав цей термін непридатний. На думку її експертів, подібна зайнятість забезпечує не основний, а додатковий, допоміжний дохід і найчастіше є тимчасовою. Відмінність доволі прийнятна для характеристики особливостей неформального сектору в розвинених країнах. Хоча слід зауважити, що й у високорозвинутих країнах частка його у ВВП також досить значна: Данії – 7%, США і Норвегії – по 11%, Німеччині – 12%, Бельгії та Іспанії – по 14%, Італії – 16%. Незаперечними лідерами рейтингу МВФ є Індія – 45%, Перу – 38%, Мексика – 35%, Україна – 32% [5, 38.]. Щоправда, незалежні експерти вважають, що в Україні цей показник становить 45–60% ВВП.

За даними Фонду «Інтелектуальна перспектива» і Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України [2], 45% опитаних українців працюють у «тіні», а сукупний тіньовий капітал українських громадян становить близько 13–15 млрд. дол. США на рік. Сьогодні основними напрямками поширення і прояву тіньової економіки в Україні є тіньова політика, корупція та злочини у сфері економіки. Ситуацію ускладнює відсутність у нашій країні цілісної стратегії боротьби з тіньовою економікою.

Питанням вивчення тіньової економіки і зайнятості нині приділяють багато уваги й вітчизняні дослідники, зокрема В. Базилевич, В. Вишневський, А. Волченко, Ю. Грошовик, Я. Дяченко, В. Калугин, С. Петренко, О. Шепеленко.

У 2010 р. в Тернопільській області рівень зайнятості становив 53%, а зайнятих було 422,1 тис. осіб. У їх структурі переважали особи працездатного віку (90%). Частки жінок і чоловіків серед зайнятих практично тотожні – 49% і 51% відповідно. Цікавим і необхідним є аналіз зайнятості населення регіону за віковими критеріями. Найвищу трудову активність демонструють особи 30–50 річного віку. Так з усього населення області у віці 35–39 років $\frac{3}{4}$ його зайняті у суспільному виробництві, а у вікових категоріях 30–34 і 40–49 років частка зайнятих становить майже 70%. З іншого боку, неабияке занепокоєння викликає стан зайнятості осіб молодих вікових категорій. Якщо у віці до 24 років рівень зайнятості традиційно низький (33% від загальної кількості населення цього віку в області), то показник 57% для вікової групи 25–29 років відображає чи не примарні можливості працевлаштування.

Аграрна спрямованість господарства Тернопільської області зумовлює переважання сільської зайнятості. На сільську місцевість припадає майже 60% всіх зайнятих (243,7 тис. осіб). У агропромисловій сфері, а також мисливському, лісовому і рибному господарствах працювали 111 тис. осіб, що становить 26% усіх зайнятих. Порівняно з 2005 р. число зайнятих у галузі зменшилося на 36 тис. осіб. Занепад сільського господарства, розпад колективних форм виробництва на селі, поширення зайнятості у під-

собних господарствах і невиробничій сфері, а також зростання міграційних потоків за кордон призвели й до скорочення кількості найманих працівників у галузях первинного сектора. Їх частка зменшилася в 6 разів (4,2% нині проти 26,% у 2000 р.). Зважаючи на стійку негативну тенденцію щодо скорочення найманих працівників у промисловості (15,6% у 2000 р. та 9% на початок 2010 р.), напрошується висновок про глибокий економічний занепад господарства області. В абсолютному вимірі за період із 2005 р. до 2010 р. кількість зайнятих в промисловому виробництві зменшилася майже на 5 тис. осіб і нині становить близько 46 тис. Важкі часи переживає будівельна галузь, в якій із кінця 2008 р. спостерігається скорочення зайнятих.

Найпривабливішими з точки зору вкладання інвестицій в створення нових робочих місць стали галузі торгівлі, автосервісу, з виробництва побутових товарів і предметів особистого вжитку, об'єкти готельно-ресторанного бізнесу. Кількість зайнятих тут за останніх п'ять років зросла на чверть – 62 тис. у 2005 р. проти 85 тис. у 2010 р. Значно меншими темпами зростала зайнятість на транспорті, у зв'язку, фінансовій сфері та наданні бізнес-консультаційних послуг. Варто звернути увагу на ще одну цікаву сторону цих видів діяльності. Їх по праву можна назвати молодими: як у прямому розумінні, бо фінанси, торгівля і сервісне обслуговування – це нові види діяльності, котрі почали формуватись як елементи ринкової інфраструктури, так і в переносному. В структурі зайнятих у цих сферах половина і навіть більше (55,4% у фінансовому секторі) – це молоді люди віком до 35 років.

Попри всі проблеми у сфері зайнятості, негайного вирішення потребують питання легалізації тіньової зайнятості. Часто підприємці ухиляються від сплати податків, використовують працю громадян без належного оформлення трудових відносин та виплачують нелегальну заробітну плату «в конвертах».

Головним критерієм для визнання господарської одиниці елементом неформального сектору є відсутність державної реєстрації як юридичної особи. Класифікація і характеристика видів неформальної зайнятості та їх співвідношень доволі складна [3].

За роки ринкової економіки для нас стали зовсім звичними такі явища як безліцензійні перевізники, будівельники, виробники продукції і її реалізатори. Головними сферами застосування праці в неформальному секторі Тернопільщини нині є:

- ✓ вирощування і реалізація продукції власного присадибного господарства;
- ✓ надання ремонтних, транспортних, туристичних послуг;
- ✓ дрібна торгівля;

- ✓ надання фінансово-кредитних послуг;
- ✓ надання побутових послуг (у т. ч. праця покоївок, нянь, гувернанток, сторожів і домашніх кухарів);
- ✓ дрібне виробництво (виготовлення предметів народного промислу, сувенірів, деяких видів харчування та ін.);
- ✓ будівельні роботи;
- ✓ види виробництва в обробній промисловості (шкіряна, деревообробна, швейна та ін.).

Найпоширенішою формою нелегальної зайнятості в Тернопільській області було і залишається використання робочої сили без належного оформлення роботодавцем трудових відносин із найманими працівниками. А відтак, у тіньовому секторі, за даними Б. Довжука, зайнято близько ста тисяч мешканців Тернопільщини, а втрати від такого стану речей – колосальні [1].

Катастрофічного поширення отримало в області приховування підприємцями своїх прибутків, заробітків працівників та доплат найманим працівникам. Одним із ефективних методів цього стала видача зарплати у «конвертах».

А це нині влаштовує, як відзначає Д. Гетманцев [4], практично всіх: і громадян, і бізнес, які економлять на податках, і владу, окремі представники якої прикривають або навіть беруть участь в організації такого «бізнесу».

Згідно з даними відділу масово-роз'яснювальної роботи та звернень громадян ДПА в Тернопільській області, з початку 2011 р. місцеві податківці провели 78 перевірок установ та організацій, які сплачували податок на доходи із заробітної плати найманих працівників і у 97% випадків установлено порушення законодавства. За наслідками перевірок додатково нараховано 2,2 млн. грн., а до криміналу притягнули 26 керівників.

Тіньова економіка в Тернопільській області, поряд із високою часткою зайнятих у державному секторі, підтримує високий рівень зайнятості. Там, де держава не може забезпечити стабільного економічного середовища та сприятливого інвестиційного клімату, там, де панує всюдисуща корупція, тіньова економіка зростає. Але зростання – не самоціль. Вона зростає і створює нові робочі місця, в цьому – її соціальна роль. Виступаючи важливим джерелом робочих місць тіньовий сектор виконує функцію соціального амортизатора, який частково гасить соціальні невдоволення (у нашій області ще одним важливим амортизатором стала нелегальна трудова міграція – не тільки за кордон, а й сезонно в східні чи південні області України).

Легалізація тіньової економіки має враховувати низку моментів. Застосування лише репресивних методів боротьби з нею, аж до повної лікві-

дації, недоречно. Що залишиться від держави, яка знищить 50–60% усієї своєї економіки? Тому не можна в один момент залишити значну частину людей без засобів до існування чи спричинити втрату засобів, інвестованих у тіньовий бізнес. Слід розуміти, що неформальний сектор, базований на власних заощадженнях, активно розвивається і при цьому не одержує від суспільства й держави жодних субсидій. Тому розроблення програм легалізації зайнятості повинне мати мотивуючу спрямованість і зацікавлювати самого роботодавця виходити з «тіні». Вирішення ж проблеми силовими методами – накладанням штрафних санкцій, призупиненням діяльності суб'єкта господарювання, кримінальною відповідальністю тощо – мало що дасть. У держави тут є лише один шлях – стати світлішою за «тінь» хоча б на один люкс. І всі шукатимуть місце під сонцем.

Важливим є те, що у структурі тіньової економіки сформувалася своєрідна система підготовки кадрів. Мікропідприємства, організовані в неформальному секторі, часто є першою, початковою ланкою у створенні власної справи, яка в майбутньому може перетворитися й на серйознішу форму підприємництва. До того ж діяльність мікропідприємств дає змогу отримати роботу іншим особам, які не мають її у формальному секторі.

Тому легалізація тіньового сектору, будучи наріжною ціллю подальшого розвитку, має тривати невпинно, але доволі делікатно. Перехід значної кількості підприємців у тінь і значне вивільнення робочої сили у другій половині 2010 р. – результат прийняття Податкового кодексу. Питання, звичайно, не в Кодексі, а в методах надміру поспішного і насильного його насадження. Хоча відповідна роз'яснювальна робота і попередні обговорення положень Кодексу дозволили б уникнути різкого суспільного протистояння. Надзвичайно корисним у цьому питанні був би досвід інших країн [6].

Не стільки високі податки, як невизначеність та нерозуміння майбутнього, зростання пресу з боку податкових органів і тотальної корумпованості держави загнала підприємця в тінь. Ускладнення процесів самого адміністрування податків призвело до нинішніх масових черг біля податкових адміністрацій через неможливість здати щомісячну звітність.

Регулювання неформальної зайнятості ставить на порядок денний пошук неординарних і нетрадиційних підходів, спрямованих на легалізацію тих видів діяльності, котрі не суперечать законодавству, а також заходи щодо запобігання руху робочої сили до нелегального сектора економіки. Такими кроками можуть стати наступні.

Паралельно зі спрощенням процедури реєстрації підприємницької діяльності через створення системи «єдиного вікна», ліквідації процедури видачі Свідоцтва про реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, скорочення ліцензованих видів діяльності залишається необхідним послі-

довне впровадження заходів щодо поліпшення загального клімату для ведення бізнесу. За цим показником Україна – серед останніх у світі: за даними Світового банку Україна займає 145 місце за умовами ведення бізнесу серед 174 держав світу. Заганяють у тінь не самі податки, а надто велика їх кількість і складна процедура справляння. Тому практично єдиним виходом для підприємств стає їх перехід у тіньовий сектор. Поряд зі спрощенням механізму оподаткування необхідні й гарантії незмінності встановлених норм і правил гри упродовж тривалого часу.

In the article the most important problems of employment in the informal sector of economy of the Ternopil region, reasons and features of formings, directions of warning of development and legalization are considered.

Key words: *employment, informal sector of economy.*

Рассмотрены главные проблемы занятости в неформальном секторе экономики Тернопольской области, причины и особенности формирования, намечены пути предупреждения ее развития и легализации.

Ключевые слова: *занятость, неформальный сектор экономики.*

Література

1. Довжук Б. Що втрачаємо в «тіньовому» секторі економіки? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vilne.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4850:tinovyy-ktor-ekonomiky&catid=4:ekonomika&Itemid=11
2. Головатюк О. І. Тіньова економіка в Україні та оцінка її масштабів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v6/v6pp63-65.pdf>
3. Горбачева Т. Л., Рыжикова З. А. Теоретические и практические аспекты измерения занятости в неформальной экономике // Вопросы статистики. – 2004. – № 7. – С. 30–39.
4. Зарплати в конвертах всех устраивают [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.fin.org.ua/news/864558
5. Липницький Д. Мистецтво жити в тіні // Контракти. Діловий тижневик. – № 8 (875). – С. 38–39.
6. Рецепт успішних реформ від Саакашвілі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zaxid.net/article/81124/>.